Dr. Sajida Rehman

Fellowship Arabic Department

University of Punjab

پنجابی بولیاں (لہجہ) دا تنوع تے ادبی اظہار

Diversity and Literary Expression of Punjabi Language Dialects

Abstract

Punjabi is one of the largest languages in the subcontinent, which contains a variety of countless languages. Majhi, Pothohari, Saraiki, Hindko, Dogri and other languages not only reflect local dialects, idioms and everyday life but also give Punjabi literature creative breadth, realism and cultural identity. This paper will shed light on the relationship between Punjabi languages and literary expression. First it will be shown how languages preserve folk heritage and cultural roots in literature. Then there will be a discussion on the aspect of realism in that characters seem more real, grounded and impactful when they speak in their vernacular. The third part will emphasize the creative possibilities created in Punjabi literature by the diversity of languages. The purpose of this study is to show that Punjabi languages are not just linguistic differences but the soul of literary expression, which give depth, diversity and cultural identity to literature.

Keywords: Punjabi languages, literary expression, realism, cultural identity, diversity

پنجابی زبان دی امیری دا سب توں وڈا وسیلہ اوہ دیاں بولیاں نیں جیہڑیاں نہ صرف مقامی لہجیاں تے ثقافتی رنگ محفوظ کردیاں نیں بلکہ ادبی اظہار نوں وی نئی جہتاں بخشدیاں نیں۔ پنجابی دیاں بولیاں—ماجھی، پوٹھوہاری، سرائیکی، ہندکو، ڈوگری وغیرہ—ادب وچ حقیقت نگاری، علاقائی شناخت تے تنوع پیدا کردیاں نیں۔ انہاں دے ذریعے کردار اپنی اصل معاشرتی زمین نال جُڑے محسوس ہوندے نیں، جیہڑا ادبی تخلیق نوں زیادہ اثر انگیز بنانداے۔ ایہہ مقالہ پنجابی بولیاں دے ادبی اظہار نال رشتے نوں کھنگالے گا تے ایہہ ویکھے گا کہ کس طرح بولیاں لوک ورثہ، علاقائی نمائندگی تے تخلیقی قوت دا ذریعہ بن دیاں نیں۔ نال ہی ایہہ گل وی واضح ہووے گی کہ پنجابی ادب وچ بولیاں دی موجودگی نال ایہہ زبان یکسانی دے بجائے

رنگا رنگی تے وسعت اختیار کر دی اے۔ ایس تحقیق دا مقصد پنجابی ادب وچ بولیاں دی اہمیت نوں اجاگر کرنا تے اوہدی ادبی، ثقافتی تے سماجی پہچان نوں نمایاں کرنا اے۔

پنجابی زبان دی اصل طاقت اوس دے لوک ورثے وچ پوشیدہ اے۔ ایہہ زبان صرف اظہارِ خیال دا ذریعہ نہیں، بلکہ اک وسیع تہذیبی، ثقافتی تے سماجی نظام دی نمائندہ اے۔ پنجابی دیاں مختلف بولیاں — ماجھی، پوٹھوہاری، راجستھانی، سرائیکی، ڈوگری، تے ہندکو، نہ صرف جغرافیائی تنوع دی عکاس نیں بلکہ لوک ورثے نوں اپنی اصل صورت وچ زندہ رکھن دا ذریعہ وی نیں۔

بولیاں دے ذریعے لوک ورثہ زبان وچ سانس لیندا اے۔ ہر علاقے دی بولی وچ اس علاقے دا لہجہ، محاورہ، مزاج، موسم تے ثقافتی رنگ جھلکدا اے۔ مثلاً، ماجھی بولی وچ پنجاب دے مرکز دی سادگی تے فصاحت نظر آندی اے، جتھے وارث شاہ، بلھے شاہ تے شاہ حسین ورگے صوفی شعرا نے محبت، سچائی تے روحانیت دے پیغام نوں اپنی زبان وچ پیش کیتا۔

بلھے شاہ نے وسطی بولی دے امتزاج وچ اپنے کلام راہیں معاشرتی منافقت تے طبقاتی تفریق دے خلاف بغاوت کیتی۔ اُنہاں دے اشعار وچ لوک رقص، قوالی، تے دھرتی دی خوشبو محسوس ہوندی اے:

"بلھا کی جاناں میں کون،

نہ میں مومن وچ مسیت آں"(1)

ایہہ بولی دا سادہ پن تے فکری گہرائی پنجابی زبان دی روحانی جہت نوں اجاگر کردے نیں۔ **وارث شاہ** نے ماجھی بولی وچ "ہیر" دا کردار خلق کیتا، جیہڑا پنجاب دی عورت دی مجبوری، غیرت مندی تے محبت دی قربانی دا استعارہ اے۔ ایہہ نہ صرف عشق دی سچائی نوں بیان کردا اے بلکہ **ماجھی بولی دے سادہ پر گہرے تاثر** نال پنجاب دے لوک احساس نوں زندہ کردا اے۔

ایسی طرحاں، علائقے دی برجستگی تے مزاح شامل اے، جس دا اظہار احمد راہی تے منیر نیازی دے شعری رنگ وچ وی دیکھیا جا سکدا اے۔

ناں ملیاں میں خلقت نوں،

ناں یاد خدا نوں کیتا

ناں میں پڑھی نماز تے

ناں میں جام شراب دا پیتا(2)

ادیب جدوں اپنی تحریر وچ بولیاں دا استعمال کردا اے، تاں اوہہ صرف زبان دی خوبصورتی نہیں ودھاؤندا، بلکہ لوک ورثے نوں سیدھا ادب وچ لے آندا اے۔ پنجابی ادب دا اصل جوہر ایہہ اے کہ اوہ عام بندے دے دکھ، سکھ، رسم و رواج، تے زندگی دے معمولات نوں حقیقی رنگ وچ پیش کردا اے۔ بولیاں دے ذریعے کردار زیادہ حقیقتی، زمینی تے اپنے ماحول دے قریب محسوس ہوندے نیں۔ادب دے شعبے وچ اکبر اعظم دا دور عظیم معروف لوکاں دے لئی مشہور اے۔ اک پاسے حسین دے ہم عصر فیضی، نظیری، عرفی تے خان خانان سن تے دوجے پاسے داستان ہیر رانجھے دا پہلا پنجابی شاعر دمودر وی اوتھے موجود سی۔ ہندی تے بھگتی ساہت وچّ دے ناواں دا ذکر وی کیتا جا سکدا ہے۔ پر ایہہ گل یاد رکھن جوگی اے کہ شاہ حسین نے مرکزی حکومت توں دور رہندیاں وی ادب دے میدان وچ اپنا ممتاز مقام بنایا۔ اوہ پنجابی وچ کافی دی صنف دے موجد سن۔

شاہ حسین نے *لاہوری لہجے* وچ عشق حقیقی تے تصوف دی اسلوبی زبان اختیار کیتی۔ اُنہاں دے کلام وچ پنجابی لوک گیت دا رنگ تے عشق دی بے خودی دا انداز نمایاں اے.

ایہہ بولی دی نرمی تے روانی عشق دی وارفتگی نوں عام فہم بنا دیندی اے۔اوہ پنجابی دے پہلے شاعر سن جنہاں نے عورت دی اظہاری زبان نوں وچھوڑے تے وچھوڑے دے احساساں نوں بیان کرن لئی ورتیا۔ اوہناں نے سبھ توں پہلاں اپنی تمثیلی رچناواں وچّ داستان ہیر رانجھے نوں سچے پریم دی روپک دے روپ وچّ شامل کیتا۔ اس نے بنائی دے پیشے دے روزمرہ استعمال اشیاء تے اوزار جداں کتائی، سوت، چرخہ، تانا، بانا وغیرہ نوں صوفیانہ تے روحانی معنیاں توں نوازیا۔ اوہناں مگروں ایہہ پنجابی شاعری دا اک حصہ بن گیا۔

چرخہ میرا رنگڑا رنگ لال

جے وڈ چرخا، تے وڈ منے

آون کہہ گیا باراں پنے

سائیں کارن، لوئن رُنّے

روئے ونجایا حال (3)

پنجابی نوں اجیہے شعر، تشبیہاں تے موضوع دتے گئے کہ ایہناں دے مگروں آن والیاں نے یا تے ایہناں نوں اپنے نال منسوب کیتا یا فیر ایہناں تے تجربہ کیتا۔ مثال دے طور تے رانجھا رانجھا کردی نی. میں آپ رانجھا بن گیا.

سرائیکی بولی دے شاعراں، جیویں شاکر شجاع آبادی تے خواجہ فرید، نے اپنے خطے دے دکھ سکھ، صحرائی محبت تے انسانی جد وجہد نوں جس انداز وچ بیان کیتا اے، اوہ پنجابی زبان دے لوک ورثے دا سب توں روشن پہلو اے۔ بولی دے ادیباں نے اپنی بولیاں دے ذریعے پہاڑی ثقافت، رشتیاں دی حرارت تے محنت کش زندگی دے پہلوؤں نوں اُجاگر کیتا۔[1] خواجہ غلام فرید نے اپنی شاعری وچ سرائیکی بولی دے نغماتی تاثر نال روحانیت، عشق حقیقی، تے فطرت دی قربت نوں جوڑ دِتا۔ اوہہ لوک ورثے دے استعارے — چن، دریا، صحرا، تے ہیر — نوں استعمال کر کے زبان نوں تصوفی رنگ بخشدے نیں۔

شاہ منصور چڑھایو سولی
مستی سانگ رسایا
مجنوں کارن لیلیٰ ہو کر
سو سو ناز دکھایا
خسرو تے فرہاد دی خاطر
شیریں نام دھرایا
درد دا بار اٹھایا ہر ہک
اپنا وقت نبھایا
کر قربان فرید سر اپنا
تیڈ ڑاوار اآیا (4)

شاکر شجاع آبادی دی شاعری لوک درد، غربت، تے انسان دی جد وجہد دا آئینہ اے۔ اوہ اپنی بولی وچ اوہہ صداقت پیش کردے نیں جیہڑی کسی مصنوعی زبان وچ ممکن نہیں۔ اُنہاں دے اشعار وچ سرائیکی دی نرمی تے درد دوویں موجود نیں:

"اِک ہتھ وچ روٹی، دُوجے وچ آنکھاں دے آنسو،
اَکھ دا رَنگ ہندا اپیڑ دا گواہی نامہ اے۔"

ایہہ بولی نہ صرف لوک احساس نوں پیش کردی اے بلکہ سماجی حقیقت نگاری دا سب توں طاقتور وسیلہ بن جاندی اے۔

لاہور دی ہَوا وِچ اک وِجدانی سُر وَسدا اے
جیویں دِل دے اندر وَگدی راوی، چُپ چاپ پر گہری
ایہدے گلی کوچیاں وِچ بولی ناں صرف زُبان،

اِک احساس اے، اِک دھُن اے، جیڑی انسان نوں اندر تک چھُو جائے

لاہوری لَہجے دی گل وی کمال (5)

ادبی حقیقت نگاری وچ بولیاں بنیادی کردار ادا کردیاں نیں، کیوں کہ بولی نہ صرف کردار دی زبان ظاہر کردی اے بلکہ اوہدی پوری ثقافت، سوچ تے ماحول نوں وی سامنے لے آندی اے۔ جدوں ادیب کردار نوں اس دی مقامی بولی وچ گفتگو کراندا اے تاں اوہ کردار مصنوعی نہیں لگدا بلکہ حقیقی، زمینی تے اپنے علاقے دی شناخت نال جڑیا ہویا محسوس ہوندا اے۔ مثال لئی، ماجھے داکسان جدوں اپنی اصل ماجھی بولی وچ گل کرے گا تاں اوہدی گفتگو اس کردار دی محنت، لہجے، روزمرہ تے ثقافتی تجربے نوں واضح کر دی اے۔ ایخ بولیاں ادب وچ زندگی دا سچا رنگ شامل کردیاں نیں تے کرداراں نوں کتاب دے صفحے توں نکل کے حقیقت دی فضاء وچ کھڑا کر دیندیاں نیں۔ پنجابی بولیاں ادب وچ ایسی تنوع تے رنگارنگی پیدا کردیاں نیں جو زبان نوں زندہ، متحرک تے وسیع بنا دیندی اے۔ ہر بولی اپنے علاقے دی تاریخ، روایات تے لوک دانش نال جڑی ہوندی اے، اس لیے بولیاں دا استعمال ادیب نوں کرداراں نوں زیادہ قدرتی، سچے تے زمینی انداز وچ پیش کرن دی سہولت دیندا اے۔ ماجھی، پوٹھوہاری، سرائیکی، ہندکو تے ڈوگری ورگیاں بولیاں اپنے لہجے، آواز تے ثقافتی پہچان نال ادب وچ وسعت لے آندیاں نیں۔ انہاں بولیاں دے استعارے، تشبیہات تے علامتاں ادب نوں نئے معانی تے تخلیقی جہتاں بخشدیاں نیں، جیہڑیاں پنجابی نوں یکسانیت توں بچا کے اوہنوں ثقافتی طور تے امیر تے دِلکش بنا دیندیاں نیں۔ بولیاں دی ایہہ فطری رنگارنگی قاری نوں نہ صرف زبان دی خوبصورتی نال جوڑ دیندی اے بلکہ اسنوں اپنے خطے، اپنے سماج تے اپنی ثقافت دے زیادہ قریب لے آندی اے، تے ایہی تنوع پنجابی ادب نوں عالمی ادب وچ منفرد مقام بخشدا اے۔ منشا یاد دے ناول ٹاواں ٹاواں تارے توں کجھ اقتباس پیش خدمت نے

ناول دے آغاز وچ پیش لفظ لیئے کنے سوہنے الفاظ دا انتخاب کیتا اے

"بات پاواں بتولی پاواں" (6)

پنجابی بولیاں زبان دے اندر تخلیقی قوت نوں بے حد وسعت بخشدیاں نیں، کیوں کہ ہر بولی اپنے اندر نئے لفظ، نواں آہنگ تے الگ تصوراتی دنیا لے کے آندی اے۔ بولیاں نہ صرف اظہار دا دائرہ وسیع کردیاں نیں بلکہ ادیب نوں اوہ وسعت وی دیندیاں نیں جس نال اوہ اپنے تجربے نوں زیادہ سچے، قریب تے مؤثر انداز وچ پیش کر سکدا اے۔ شاعر جدوں اپنی مقامی بولی دا آہنگ اختیار کردا اے تاں اوہدی شاعری وچ جذبات دا رنگ زیادہ گہرا ہو جاندا اے، تے افسانہ نگار جدوں کردار نوں اس دی بولی وچ بولاندا اے تاں منظر نگاری، مکالمہ تے ماحول سب زیادہ حقیقی محسوس ہوندے نے۔ بولیاں دے ذریعے زبان وچ نئے

محاورے، تشبیہات تے علامتاں شامل ہوندیاں نیں، جیہڑیاں ادب نوں صرف خوبصورت نہیں بلکہ زیادہ تخلیقی، جاندار تے فنی طور پر مضبوط بنا دیندیاں نیں۔ اے بولیاں پنجابی ادب نوں فکری طور تے توانا تے تخلیقی طور پر منفرد بناندیاں نیں۔

پنجابی بولیاں اپنے اندر صرف زبانی فرق نہیں رکھدیاں بلکہ اوہ پورے علاقے دی ثقافتی، سماجی تے تاریخی شناخت نوں سمیٹ کے رکھدیاں نیں۔ ہر بولی اپنے لہجے، لفظاں، محاوریاں تے اظہار دے انداز وچ اس دھرتی دا رنگ لئی ہوندی اے جتھوں اوہ جنم لیندی اے۔ جدوں ادیب اپنی بولی استعمال کردا اے تاں اوہ صرف زبان نہیں بول رہا ہوندا بلکہ اپنے علاقے دی پوری زندگی، رسم و رواج، سوچ تے رویے نوں ادب وچ محفوظ کر رہا ہوندا اے۔ ایہ بولیاں ادب نوں مقامی بنیاداں نال جوڑ دیندیاں نیں تے قاری نوں اس خطے دی ثقافتی خوشبو دے نال ایک مضبوط رشتہ مہیا کردیاں نیں۔ ایہ بولیاں ہی نیں جیہڑیاں پنجابی ادب نوں علاقائی نمائندگی دی صداقت بخشدیاں نیں تے اوہدی اصل شناخت نوں نسل در نسل منتقل کرن دا وسیلہ بن دیاں نیں۔

پنجابی بولیاں دا ایہہ تنوع زبان دے ذخیرے نوں وسعت دیندا اے تے ادب وچ حقیقت نگاری دا نواں در کھولدا اے۔ بولیاں نہ صرف زبان دے لہجے نوں مالا مال کردیاں نیں بلکہ لوک دانش، تاریخی شعور تے اجتماعی یادداشت نوں وی محفوظ رکھدیاں نیں۔ ایہہ ورثہ پنجابی ادب دی جڑاں نوں مضبوط کردا اے، جس دی بنیاد انسانی تجربے، محبت تے ثقافتی شناخت اُتے قائم اے۔

آخر وچ، ایہہ کہنا بجا اے کہ پنجابی دیاں بولیاں محض زبانی اختلاف نہیں، بلکہ ایہہ ثقافتی خزانے نیں جو زبان نوں جاندار تے متحرک رکھدے نیں۔ جدوادیب انہاں بولیاں نوں اپنی تخلیق وچ شامل کردا اے، اوہ لوک ورثے نوں نسل در نسل منتقل کرن دا اک مؤثر ذریعہ بن جاندا اے۔

References

1. Bulleh Shah. (2002). Kafiyan Bulleh Shah. Lahore: Majlis-e-Taraqqi-e-Adab.

2. https://www.urduweb.org/mehfil/threads/
3. Misali Yusuf (2004) Shara Kalam Shah Hussain, Mushtaq corner Lahore.pg no 24
4. Farid Khwaja (2007)Deewane Fareed Hafiz Abdul Rahim and sons Multan pg 9
5. Zaati Kawish Bulleh Shah. (2002). Kafiyan Bulleh Shah. Lahore: Majlis-e-Taraqqi-e-Adab.

6. Yaad Manisha 1997 Tanwan Tanwan Tara, Dost Publication Islamabad pg 1